

הצעת מחקר לפרויקט גמר מחקרי

קווים מנחים לישות מדינית כלכלית מתפקדת בעזה

מגישים:

סימונה הלפרין

נדב תורגימן

חיים מלכי

המנחה: פרופ' שלמה חסון

מדריך אחראי: עמירם יקירה

ינואר 2020

קווים מנחים לישות מדינית כלכלית מתפקדת בעזה

תוכן עניינים:

1. מטרת העבודה
2. חשיבות הנושא לביטחון הלאומי
3. המשגה – ישות מדינית כלכלית מתפקדת
4. רקע תאורטי – תאוריית המודרניזציה
5. שאלות המחקר
6. שיטת המחקר
7. גבולות המחקר
8. ראשי פרקים לעבודת הגמר
9. רשימת מקורות

מטרת העבודה

מטרת עבודה זו היא להציע קווים מנחים להקמת ישות מדינית, כלכלית מתפקדת בעזה. זאת, בהתייחס לטענת העבודה על פיה בפיתוח כלכלי קיים פוטנציאל להוביל לפיתוח מדיני וליצירת מוסדות מתפקדים יציבים, בעלי אופי דמוקרטי, כפי שמראים מחקרים המאוששים את תיאוריית המודרניזציה.

חשיבות הנושא והרלבנטיות שלו לביטחון לאומי

כישלון המשא ומתן המדיני בין ישראל לפלשתינים בטאבה, בינואר 2001, שהתקיים על בסיס מתווה קלינטון (מתווה קלינטון, 2000) כהמשך ישיר לשיחות המנהיגים בין אהוד ברק ליאסר ערפאת בקמפ דייוויד בקיץ 2000, הסתיים בהצהרה משותפת. עיקרה – הודאה באי הסכמה, וזאת ימים קצרים לפני הבחירות בישראל, שהתקיימו בפברואר 2002, והקמת הממשלה בראשות אריק שרון.

בעקבות הכישלון התגבשה בממשלת ישראל ההבנה שאין יכולת באותו שלב להגיע להסדר כולל שמשמעותו תום הסכסוך – הכרה אשר באה לידי ביטוי בהחלטת הממשלה בדבר ההתנתקות: "מדינת ישראל מאמינה כי עליה לפעול לשיפור המציאות הנוכחית. מדינת ישראל הגיעה למסקנה כי אין כיום שותף פלסטיני מולו ניתן להתקדם בתהליך שלום דו-צדדי", ואימצה אסטרטגיה חד צדדית של תכנית ההתנתקות - פינוי מלא הן של הישובים ברצועת עזה (תכנית ההתנתקות כללה פינוי ארבעה ישובים בצפון השומרון, אך בעבודה זו לא נעסוק באזור יהודה ושומרון), והן של הנוכחות הצבאית ביטחונית – כולל מציר פילדלפי בדרום הרצועה (מפת הדרכים, 2003).

תכנית ההתנתקות גובשה בימים שבראש הרשות הפלשתינית עדיין עמד יאסר ערפאת, ויצאה לפועל בקיץ 2005 – כשבראש הרשות עמד הנשיא מחמוד עבאס (אבו מאזן), שנבחר לתפקידו בינואר 2005, בבחירות האחרונות שהתקיימו לנשיאות הרשות הפלשתינית. היא יצאה לפועל כתכנית חד צדדית של ישראל, המתבססת, בין היתר, על עקרונות מפת הדרכים וההערות הישראליות למפת הדרכים (הערות ישראל למפת הדרכים, 2003), כמו גם הסכמות וחילופי המכתבים בין ראש הממשלה, אריק שרון ונשיא ארצות הברית ג'ורג' בוש (חילופי המכתבים בין אריאל שרון לנשיא ג'ורג' בוש, 2004). כך כתב אריק שרון לנשיא ג'ורג' בוש ב 14.4.2004:

"כפי שהצהרת, מדינה פלסטינית לעולם לא תקום באמצעות טרור, והפלסטינים חייבים להיאבק בצורה עקבית בטרור ולפרק את תשתיותיו. יתרה מכך, נדרש מאמץ רציני **לכונן רפורמה אמיתית, דמוקרטית וחירות, כולל מנהיגים חדשים שאינם מעורבים בטרור** (...). משהגענו למסקנה כי בזמן הנוכחי, אין שותף פלסטיני שעמו ניתן להתקדם בדרכי שלום לקראת הסדר, ומאחר והקיפאון הנוכחי אינו מסייע להשגת היעדים המשותפים, החלטתי ליזום תהליך של התנתקות הדרגתית, בתקווה לצמצם את החיכוך

בין ישראלים ופלסטינים. תכנית ההתנתקות נועדה לשפר את ביטחון ישראל ולייצב את המצב המדיני והכלכלי. היא תאפשר לנו לפרוס את כוחותינו באופן יעיל יותר, עד שיבשילו התנאים ברשות הפלסטינית ליישום מלא של מפת הדרכים (...). יתרה מכך, התכנית תחייב שורה של צעדים שיש בהם הפוטנציאל לשפר את מצבה של הרשות הפלסטינית, בתנאי שתשכיל לנצל את ההזדמנות הזו. יישומה של תכנית ההתנתקות טומן בחובו את הסיכוי לעודד שינויים חיוביים בתוך הרשות הפלסטינית, שעשויים ליצור את התנאים ההכרחיים לחידוש המו"מ הישיר" (ההדגשות – של המחברים).

השאפה שההתנתקות תוביל לפיתוח רצועת עזה, ותביא הן שקט לדרום ישראל, הן אופק לתושביה הפלשתינים של הרצועה, התרסקה תוך זמן קצר על מזבח המציאות. עליית החמאס לשלטון בעקבות הבחירות לרשות המחוקקת הפלשתינית, וסילוקה האלים של הרשות הפלשתינית משטח הרצועה, כולל הוצאה להורג של רבים מקרב הפקידות הבכירה, יצרו נתק בין הרצועה לרשות הפלשתינית ברמאללה. עזה מתנהלת מאז 2007 תחת שלטון החמאס, ארגון טרור המשמש גם ריבון דה פקטו בשטח, שנכשל באופן מתמשך בתפקידו כריבון - בניית כלכלה מתפקדת ואספקת שירותים ממשלתיים – חינוך, בריאות וכיו"ב – לכ 1.9 מיליון תושבי עזה והוצאתם ממעגל העוני.

ההגדרה "ישות מדינית מתפקדת" נועדה לגבש עקרונות המתבססים על המשגה קיימת בספרות, על מנת לתת מענה למצב הקיים, של ישות מדינית דה פקטו המתקיימת בעזה, גם אם אינה מדינה (ולא מוכרת ככזו).

בעבודה ייערך ניסיון להציע פרמטרים, שיתנו מענה לפיתוח הנדרש בעזה כדי שתהפוך לישות מתפקדת (כלכלית ומדינית), תוך הסתמכות על עקרונות תיאוריית המודרניזציה - על פיה בעקבות פיתוח כלכלי מתפתחים גם מוסדות מדינתיים מתפקדים - ולצד זאת, מתן מענה לאינטרסים הביטחוניים והאחרים של ישראל.

המשגה – ישות מדינית כלכלית מתפקדת

באמנת מונטווידאו (1933) נקבע כי ישות יכולה להיחשב כמדינה ריבונית אם יש לה אוכלוסייה קבועה, טריטוריה מוגדרת, שלטון אפקטיבי, יכולת לנהל קשרי חוץ, ריבונות בלעדית. מכאן, עולה השאלה:

האם שלטון חמאס בעזה הוא ישות מדינית המקיימת את התנאים המוזכרים באמנת מונטווידאו? על פי מילון המושגים, שמציע מכון 'ראות' נראה שלישות מדינית יש מעמד משפטי (במשפט הבין-לאומי) של חברה בעלת סממנים לאומיים אשר מאורגנת מוסדית (ברמה כזו או אחרת), השואפת לעצמאות והכרה במעמדה כמדינה, אשר מעמדה המדיני העתידי כמדינה ריבונית מלאה, הוכר על ידי חברות וגופים רלוונטיים בקהילה הבין-לאומית ובראשם האו"ם (ראות, 2005).

קיימות שתי גישות משפטיות על פיהן ניתן לבחון את מעמדה של ישות מדינית: **הגישה ההצהרתית** (The Declarative Approach) על פיה מדינה נוצרת בעקבות עמידתה בתנאים שנקבעו באמנת מונטווידאו והכרה בין-לאומית בה; **הגישה הקונסטיטויטיבית** (The Constitutive Approach) על פיה די בהכרה הבין-לאומית בישות מדינית כמדינה ריבונית ואין הכרח שיתמלאו התנאים שנקבעו באמנת מונטווידאו (ראות, 2005).

חזון החמאס בעזה הוא מדינה ריבונית, בעלת כלכלה משגשגת. המרכיב הכלכלי משמעותי בכל חזון של ישות מדינית. הכלכלה היא שיכולה להוביל לשגשוג והיא מהמרכיבים הבסיסיים הנחוצים כדי להבטיח ישות שכזו. יסודות בני קיימא מבחינה כלכלית הם קרש הקפיצה ההכרחי בדרך לפתרון של קיום ישות מדינית מתפקדת.

עד כה נבחנו במחקר מה הם הגורמים או החסמים לתפקודה של עזה כישות מדינית כלכלית (קאופמן ושפיגל, 2016):

החסם הראשון הוא **תשתיות** מודרניות הנחוצות ליצירת צמיחה כלכלית ולעידודה. החסם השני הוא נושא **האנרגיה**- למשל, בחינת התלות ברשת החשמל הישראלית המספקת חשמל לעזה. מערכת לאומית ישראלית, דהיינו, חברת החשמל כפופה להחלטות דרג מדיני. האם תחת מגבלה זו יכולה להתפתח כלכלה משגשגת? **מים ושפכים** - בתחום המים והשפכים המורכבות גדולה. המים אינם ראויים לשתיה והחקלאות כמקור פרנסה עיקרי מסתמכת על מים ממדינת ישראל. האם בצל חסם זה יוכל להתקיים שגשוג שיוביל לכלכלה מתפקדת? **מקורות תעסוקה** – חקלאות ודייג כמקורות הפרנסה העיקריים בעזה. בשל היעדר פתרון ושיתוף פעולה בסוגיות המים, ירדה החקלאות הפלסטינית מ-25% התמ"ג בשנת 1994 ל-5.3% כיום, אף שהיא נותרה חשובה לצורכי תעסוקה ויצוא. הדיג ברצועה תלוי ברצון הטוב של

צה"ל, ומרחב הדיג משתנה בהתאם למצב הביטחוני ברצועה. אבטלה בממדים אדירים ועוני רב. האם צמצום אבטלה יהווה את ראשית הצירים? **תקשורת והייטק** – אף שהוא מוגדר כמגזר בעל עדיפות לפיתוח, התפתח עד כה ההיי-טק הפלסטיני בתנאים טכנולוגיים מאתגרים עם כיסוי אינטרנט ומהירות שאינם מספיקים. הסכם העקרונות על הקצאת ספקטרום ברוחב פס של 2100 מגה-הרץ נחתם בין ממשלת ישראל לבין הרשות בנובמבר 2015 אחרי שנים של משא ומתן. ההסכם מתיר לחברת "וטנייה" לספק שירותי דור שני בעזה. הצעדים הבאים צריכים להתמקד בביצוע בזמן ובמסירה של כל הנובע מהסכם דור שלישי /דור שני, עם צעדים נוספים למינוף ההסכם לטובת מגזר היי טק פלסטיני חזק. האם תחת מסגרות אלו, יכולה להתפתח תעשיית הייטק משגשגת?

מעברים ומכסים –היעדרם של נמלי ים ואוויר ברצועה מביא לניוד סחורות משמעותי בין ישראל לרצועת עזה ומשית מכסים רבים על סחורות אלו. ננסה להבין האם קיים פתרון שיאפשר תנועת סחורות ישירה מעזה ואליה? האם יש מענה מספק לצרכי הביטחון של ישראל? מה מקומה של מצרים בהקשר של מעבר הגבול לרצועה?

מוסדות תקינים – בימים אלו קיים יסוד מוצק להטלת ספק ביכולתם של המוסדות הפלסטיניים לעמוד בתחומי האחריות שמציבה ישות מתפקדת. יש צורך להתקדם ברמה המוסדית של ממשלת חמאס בעזה כדי להקל על תוכניות התשתית שנדונו לעיל וכן כדי לאפשר את פיתוח הכלכלה.

מסגרת ארגונית - בעוד אנו מודעים לצורך הפלסטיני להפעיל ריבונות ונראות בפיתוח הכלכלי, אין ספק שבשנים הבאות תזדקק הכלכלה הפלסטינית לישראל כדי ליצור צמיחה כלכלית, ולו רק בשל העובדה שישיראל שולטת בשערי האוויר והים. כיעד לייצוא ומסחר מרכזי מהרצועה. האם בצל המציאות הקיימת היום ניתן להגדיר מסגרת שבתוכה מתקיימת כלכלה משגשגת?

חסמים אלה מוצגים במחקר של קאופמן ושפיגל (2016) כתנאים כלכליים הכרחיים לקיומה של ישות מדינית מתפקדת, והם יידונו בהרחבה במחקר המוצע.

רקע תיאורטי: תאוריית המודרניזציה

מחקרים בתחום מדעי המדינה וסוציולוגיה מראים שיש מתאם גבוה בין התפתחות פוליטית למצב כלכלי. ההשערה שהעלו לרנר וליפסט בסוף שנות החמישים, ש"ככל שאומה עשירה יותר, כך גדלים הסיכויים שהיא דמוקרטית" (Lipset, 1960), נבדקה אמפירית ואושרה על ידי חוקרים שונים (ליפסט, סאונג וטורס, 1993).

עצם קיומו של מתאם בין מצב כלכלי לדמוקרטיה אינו מספיק על מנת לבסס תשובה חד ערכית לשאלה מה הסיבה ומה המסובב? האם דמוקרטיה יוצרת תנאים לשגשוג כלכלי, או שמא השגשוג הכלכלי הוא זה שמביא לחיזוק הכוחות החברתיים והפוליטיים שמצמיחים דמוקרטיה יציבה? ליפסט סאונג וטורס מביאים את מחקרם של בולן וג'קמן שבדקו את גורמי המתאם של הדמוקרטיה ביותר מ-100 מדינות בשנים 1965-1960, והראו ש"לרמת ההתפתחות הכלכלית יש השפעה משמעותית על דמוקרטיה פוליטית, גם אם לוקחים בחשבון גורמים אחרים שאינם כלכליים" (Bollen & Jackman, 1985) בין היתר חלוקה אתנית – לשונית, היות הארץ מושבה בריטית לשעבר או לאו, היותה אומה חדשה ועוד. התוצר הלאומי הגולמי לנפש נותר המשתנה העיקרי המספק הסבר לא רק לגבי המדינות המבוססות אלא גם באשר למדינות שבפריפריה, כלומר לגבי ארצות מחוץ לעולם המתועש. גם אם התפתחות כלכלית לבדה אינה מהווה גורם מספק / בלבדי לדמוקרטיזציה יציבה, ואלמנטים חברתיים, פוליטיים וממסדיים יכולים לשמש גורמים **תומכים** או **בולמים** לתהליכים דמוקרטיים.

ליפסט, סאונג וטורס מראים באמצעות רגרסיה מרובה לאורך תקופה את הקשר הישיר החיובי בין התפתחות כלכלית לתפקוד פוליטי. על פי המודל של ליפסט, מתקיים יחס לינארי (קווי) חיובי בין צמיחה כלכלית לדמוקרטיה פוליטית.

מחקרם של ליפסט סאונג וטורס עושה שימוש בבסיס נתונים רחב של מאגרי נתונים על מדינות רבות, במסגרת פרויקט גדול שרוכז במכון הובר באוניברסיטת סטנפורד, ומראה ש"גורם מנבא רב עוצמה של חירויות פוליטיות ואזרחיות" הוא איכות החיים הפיזיים, שנמדדת על ידי תמותת תינוקות, תוחלת החיים בגיל שנה ואוריינות (ידיעת קרוא וכתוב) בקרב מבוגרים. דהיינו, התפתחות כלכלית משפרת את הסיכויים ומהווה מנבא משמעותי של דמוקרטיה בשל השיפור ברווחת האוכלוסייה. היא מביאה לגידול המעמד הבינוני, זמינות לשירותי רפואה, עלייה באוריינות, צריכה שוויונית יותר. זאת, בין אם בקרב אוכלוסייה אסלמית, נוצרית או אתאיסטית, קומוניסטית או קפיטליסטית ודוגלת בשוק חופשי.

שאלות המחקר :

1. האם ניתן ומה נדרש על מנת ליצור את התנאים לכינון ישות מדינית מתפקדת ברצועת עזה תחת האילוצים במציאות הקיימת (שליטה של חמאס, נתק חלקי מהרשות ומעורבות ישראלית מובהקת)?
2. האם אכן ניתן לזהות בעזה מאפיינים של ישות מדינית בעיקר בהיבט של ההכרה הבין לאומית. האם עזה זוכה להכרה בין-לאומית בזכותה של האוכלוסייה היושבת בה לממש את הגדרתה העצמית באמצעות הקמת מדינה?

שאלות משנה שנבחן בעבודה :

- א. מה הפרמטרים והתנאים לכינון ישות מדינית וכלכלית מתפקדת בעזה?
ב. עד כמה רצועת עזה בשליטת החמאס עונה בפועל על הקריטריונים של ישות מדינית כלכלית, ומה נדרש על מנת להפכה לישות מדינית כלכלית מתפקדת ובת קיימא?
ג. כיצד ניתן לשפר את המערכות המתפקדות כיום ברצועה על מנת להפוך את עזה לישות מדינית וכלכלית מתפקדת?
ד. מה המערכות והמנגנונים החסרים והנדרשים, מה הפרמטרים לכינונם, הקמתם, ותחזוקתם?
ה. מה האינטרסים של ישראל ומהם המנגנונים להבטחתם במהלך כינון ישות מדינית כלכלית מתפקדת בעזה?

בשלב זה, נראה כי אין לשלטון החמאס בעזה את מלוא הסמכויות הריבוניות וחסרים לו סממנים מדיניים מרכזיים. הקהילה הבין-לאומית, ובראשה מועצת הביטחון של האו"ם, טרם קבעה כי ישות זו עתידה להפוך למדינה ריבונית ולכן היא לא נהנית מחלק מן הזכויות המוקנות למדינה ריבונית.

בעבודה ננסה, לגבש את העקרונות לישות מדינית כלכלית מתפקדת בעזה, ולקבוע את הפרמטרים שנותנים מענה לאינטרסים הישראליים בכינון ישות מתפקדת ובת קיימא בהיבט המדיני – כלכלי בעזה.

שיטת המחקר :

מחקר איכותני – המתבסס על ספרות מקצועית, מחקרים ועבודות ממכוני מחקר ועבודות מטה של גופים ממשלתיים (משרד החוץ, מתפ"ש ועוד), כמו גם עבודות של גופי סיוע ומדינות תורמות ומעורבות. כמו כן, נקיים ראיונות עומק עם אישים רלבנטיים – ישראלים וזרים.

גבולות המחקר

מחקר זה מתמקד ברצועת עזה, ולפיכך לא נעסוק ברעיונות להסדרה ולטיפול ביהודה ושומרון, וביחסים עם הרשות הפלשתינית ביהודה ושומרון. העבודה אינה מתיימרת להניח תכנית פעולה מפורטת לפתרון המצב בעזה, אלא להציע קווים מנחים לקראת כינון ישות מדינית / כלכלית מתפקדת.

פרקי עבודת הגמר

פרק ראשון: ישות מדינית כלכלית מתפקדת

- א. הגדרות
- ב. האם פיתוח כלכלי מוביל לישות מדינית מתפקדת?
- ג. דוגמאות ומקרה בוחן מהעולם

פרק שני: עזה – אבחון מצב ואינטרסים

- א. המצב הכלכלי / חברתי / מדיני בעזה
- ב. ניתוח האינטרסים של השחקנים הפועלים בעזה:
  - a. השחקנים בעזה – גורמים פלשתינים
  - b. גורמים מדינתיים בינלאומיים
  - c. הסוכנויות והארגונים הבינלאומיים בעזה
  - d. אונר"א

פרק שלישי: אסטרטגיה אל מול עזה כישות מדינית כלכלית

- א. אסטרטגיית צה"ל אל מול עזה (ראיונות עומק עם גורמי צבא)
- ב. גורמים פלשתיניים
- ג. מדיניות ממשלתית אל מול עזה כישות מדינית

פרק רביעי: קווים מנחים לישות מדינית כלכלית מתפקדת בעזה

סיכום

רשימת מקורות

ספרים ומאמרים בעברית

אפרים, ע' ושמיר, א' (2013). **כיסוח הדשא: האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בילתי פתירים**, רמת גן : מרכז בגין סאדאת.

אריאלי, ש' (2014). **התהליך המדיני בין ישראל לאש"ף מוועידת מדריד ועד היום – העמדות הישראליות בארבע סוגיות הליבה: גבולות, בטחון, ירושלים ופליטים**, מתוך: **התהליך המדיני הישראלי-פלסטיני על ציר הזמן**, נתניה: מרכז ש. דניאל אברהם לדילוג אסטרטגי.

וינבלט, ג' י' ולוסקי, י' (1994). **הגדה המערבית ורצועת עזה: ניתוח מקרו-כלכלי**. רבעון לכלכלה, 692-711.

יהלומי, מ' (2013). **ניתוח שלטון חמאס ברצועת עזה אל מול אידאולוגית האחים המוסלמים על המתח בין משילות להתנגדות, גלילות: המכללה לביטחון לאומי**.

לייפסט, ס.מ', קיונג-ריונג, ס', וטורוס, ג'. צ' (1998). **ניתוח השוואתי של התנאים החברתיים הדרושים לדמוקרטיה**. בתוך: **דמוקרטיה ודמוקרטיזציה**. האוניברסיטה הפתוחה: רמת אביב. עמ' 89-50

מור, ב' (1998). **המסלול הדמוקרטי לחברה המודרנית**. בתוך: **דמוקרטיה ודמוקרטיזציה**. האוניברסיטה הפתוחה: רמת אביב. עמ' 31-40

סרוקה, י' (2012). **תפיסת הביטחון של הרשות הפלסטינית, עבודת גמר בקורס פו"מ**

צנעני, ע' (2018). **מניחול סכסוך לניהול הסדר**, רמת אביב: מכון מולד.

קאופמן ענת וברוך שפיגל (2016), **תנאים כלכליים מאפשרים לקראת בנייה**
אוחזר בתאריך 8/1/2020 מתוך: <http://din-online.info/pdf/dn11.pdf>

ספרים ומאמרים באנגלית

Efrat, E. (2006). *The West Bank and Gaza Strip: A geography of occupation and disengagement*. Routledge.

Berck, P., & Lipow, J. (1994). Real and ideal water rights: the prospects for water-rights reform in Israel, Gaza, and the West Bank. *Resource and energy economics*, 16(4), 287-301.

Bhavnani, R., Miodownik, D., & Choi, H. J. (2011). Three two tango: Territorial control and selective violence in Israel, the West Bank, and Gaza. *Journal of Conflict Resolution*, 55(1), 133-158.

Bollen, K.A., Jackman, R.W., (1985). Economic and Noneconomic Determinants of Political Democracy in the 1960s. *Research in Political Sociology*, No. 1, 27-48.

Canetti, D., Elad-Strenger, J., Lavi, I., Guy, D., & Bar-Tal, D. (2017). Exposure to violence, ethos of conflict, and support for compromise: Surveys in Israel, East Jerusalem, West Bank, and Gaza. *Journal of conflict resolution*, 61(1), 84-113.

Enshassi, A., Mohamed, S., Mustafa, Z. A., & Mayer, P. E. (2007). Factors affecting labour productivity in building projects in the Gaza Strip. *Journal of civil engineering and management*, 13(4), 245-254.

Zanotti, J. (2010). *Israel and Hamas: Conflict in Gaza (2008-2009)*. DIANE Publishing.

מקורות אחרים

ישראל. משרד החוץ. (2000). *מתווה קלינטון – The Clinton Peace Plan*.

<https://mfa.gov.il/mfa/foreignpolicy/mfadocuments/yearbook13/pages/226%20%20the%20clinton%20peace%20plan-%2023%20december%202000.aspx>

החלטה מס. 1996 של הממשלה מיום 06.06.2004

מפת הדרכים המבוססת על עשייה לפתרון קבע של שתי מדינות לסכסוך הישראלי-פלסטיני, 30 באפריל, 2003 – תרגום לא רשמי באתר הכנסת:

<http://www.knesset.gov.il/process/docs/roadmap.htm>,

הנוסח המלא של הערות ישראל למפת הדרכים מה 25 במאי, 2003 – באתר הכנסת:

http://www.knesset.gov.il/process/docs/roadmap_response.htm

הנוסח המקורי של מכתבי ראש הממשלה אריק שרון לנשיא בוש, ותשובת הנשיא לראש הממשלה:

<https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Peace/MFADocuments/Pages/Exchange%20of%20letters%20Sharon-Bush%2014-Apr-2004.aspx>

תרגום מכתבי ראש הממשלה אריק שרון לנשיא בוש, ותשובת הנשיא לראש הממשלה באתר הכנסת:

https://www.knesset.gov.il/process/docs/DisengageSharon_letters.htm

Seymor Martin Lipset, Kyoung-Ryung Seong and John Charles Torres, "a comparative analysis of the social requisites of democracy, International Social Science Journal, 136,

May 1993, pp. 155-175

מכון ראות, מדינת ינוקא, אוחזר בתאריך 14/1/2020 מתוך :

<http://reut-institute.org/he/Publication.aspx?PublicationId=84>